

Výkladové poznámky k biblickým veršom z úlohy č. 7

Zvestovanie Slova

Základný text:

(Iz 55,10-11 SEkP) ¹⁰*Lebo ako padá dažď a sneh z neba a nevráti sa ta, ale zavlaží zem, zúrodni ju a dá jej vyklíčiť, vydá semeno na siatie a chlieb na jedenie, ¹¹tak sa stane s mojim slovom, ktoré mi vyjde z úst. Nevráti sa ku mne na prázdno, pretože urobí to, čo som si želal a dosiahne to, kvôli čomu som ho poslal.*

Tento text patrí do celku Iz 55,1 - 56,8, ktorý pojednáva o "dome modlitby pre všetok ľud"¹ vrátane cudzincov. Celý tento odsek by sme mohli rozdeliť do troch častí. (A) Hospodin volá všetkých k sebe (55,1-5); (B) opustiť hriech a prijať odpustenie (55,6-13); (C) zachovať právo, vysluhovať spravodlivosť a zachovávať deň sobotného odpočinku (56,1-8). Zjednodušene by sme tu mohli vidieť túto postupnosť: pozvanie - zanechanie starých spôsobov - nový život.

Práve zanechanie starých spôsobov sa tu ukazuje ako radikálna zmena s človekom. Verše 10 a 11 ukazujú, ako k tejto zmene dochádza - skrze Božie Slovo, ktoré je tu pripodobnené k dažďu, ktorý prebudí zem a tá vydá svoju úrodu. Kľúčovým teda je nechať sa vystavovať pôsobeniu Božieho slova. "Vlaha, ktorá padá z neba, neustále slúži svojmu účelu, totiž zaistení ľudských fyzických potrieb. Podobne Božie slovo splní svoj zamýšľaný účel - naplní Božie duchovné zámery, obzvlášť potom ustanovenie dávidovského kráľovstva na zemi (vv. 1-5)."²

Nedeľa: Symboly Božieho slova

(Ž 119,105 SEkP) *Sviacou mojej nohe je tvoje slovo, svetlom môjmu chodníku.*

Ž 119 je najdlhšou kapitolou Biblie. Je to tzv. akrostický Žalm, tzn. že je štruktúrovaný podľa písmen hebrejskej abecedy do 22 strof., každá po osem riadkov, pričom každý riadok danej strofy začína rovnakým hebrejským písmenom (napr. v strofe *alef* začína každý verš písmenom *alef*, v strofe *bét* začína každý verš písmenom *bét*, atď.) Nejedná sa tu len o estetiku počutého slova, ale aj o vizuálnu estetiku čítaného slova. Veršom 105 začína nová sloha pod označením písmena *nún* (*ner-lragli*). Kľúčovým pojmom Ž 119 je slovo *tóra* (zákon), ktoré sa v tomto žalme nachádza najčastejšie "dvadsaťpäť krát"³ a často sú používané aj synonymické výrazy a to slovo, právo, nariadenia, prikázania... Vo všetkých prípadoch je tu reč o Božom slove k človeku.

¹ WATTS, J. D. W. Word Biblical Commentary: *Isaiah 34-66*. vol. 25. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 720 s. ISBN 978-0-310-58852-8. str. 470.

² MACARTHUR, John. Starý zákon: *Komentár verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2015. 1153 s. ISBN 978-80-87587-17-1. str. 886.

³ ALLEN, L. C. Word Biblical Commentary: *Psalms 101-150*. vol. 21. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 663 s. ISBN 978-0-310-58844-3. str. 282.

Svieca osvetľuje cestu len na niekoľko krokov dopredu, môže sa to zdať málo, ale v prípade absolútnej tmy je svieca záchranou, bez nej sa nepohneme, zvlášť ak sa nachádzame v neznámom prostredí. Chodník (hebr. *ntiva*) je to vychodená cestička, preto je jeden z možných prekladov aj "zvyk"⁴. Tento verš teda hovorí o tom, že tak ako sa na malej vyšlapanej cestičke v noci nezaobídeme bez svetla, tak sa na ceste nášho života nezaobídeme bez Božieho slova. Netreba každý deň čítať siahodlhé biblické pasáže, ale je dobré sa vystaviť aspoň tomu slabému svetlu sviečky, stačí len zopár veršov, ale pravidelne. Vystavovať sa každodenne Božiemu slovu by pre nás malo byť tak samozrejmé, ako to, že po zotmení máme v aute zapnuté svetlá.

Strofa nún (vv. 105-112) je nárekom.⁵ Žalmista je pokorený a potrebuje oživenie (v. 107), jeho život je v ohrození (v. 109), bezbožníci mu prichystali osídlo (v. 110). Žalmista teda prechádza temným obdobím svojho života, ale Božie slovo je mu v tejto tme svetlom (v. 105), Božie slovo ho oživuje (v. 107), je mu dedičstvom a potešením srdca (v. 111). Božie slovo je tu teda charakterizované ako úľava v čase súženia.

(Jer 23,29 SEkP) *Či nie je moje slovo ako oheň - znie výrok Hospodina - a ako kladivo, čo drví skalú?*

Najbližším kontextom tohto verša je Jer 23,25-32. Celá táto perykopa je písaná dvoma spôsobmi, formou prózy a poézie (vv. 28-29). Celá táto stať je o Hospodinovej kritike falošných prorokov, ktorí nepravdivo hovoria v Hospodinovom mene. Verš 28 rovnako ako verš 29 používajú "synonymický paralelizmus"⁶. Oba verše dávajú do kontrastu pravé Božie výroky s výrokmi falošných prorokov. Verš 28 hovorí o tom, že slová falošných prorokov sú ako slama, oproti tomu Hospodinov výrok je zrno, ktoré v sebe skrýva život. Vo verši 29 už nemáme prirovnanie pre klamné proroctvá, dôraz je daný na moc Božieho slova, ktoré je pripodobnené k ohni (Božie slovo spôsobuje zahorenie ľudského srdca) a ku kladivu, ktoré drví skalú. Obe prirovnania vedú k tomu, ako mocne Hospodinovo slovo pôsobí na toho, kto sa vystavuje jeho pôsobeniu. Takúto moc nemajú slová žiadneho človeka.

(Lk 8,11 SEkP) *Podobenstvo znamená toto: Zrno je Božie slovo.*

Je zaujímavé, že Lukášovom podaní tohto podobenstva úplne mizne kritika učeníkov za nepochopenie tohto podobenstva (viď Mk 4,13). "Lukášov komentár vyzdvihuje príbeh o krok neskôr, ako Markov text tým, že začína iba s významom zrna."⁷ Ježiš v tomto podobenstve prakticky poukazuje na spasenie ako na "tajomstvo".

⁴ PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. 4. vyd. Praha: Kalich, 2006. 188 s. ISBN 80-7017-029-8. str. 108.

⁵ ALLEN, L. C. *Word Biblical Commentary: Psalms 101-150*. str. 295.

⁶ CRAIGIE, P. C. *Word Biblical Commentary: Jeremiah 1-25*. vol. 26. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 650 s. ISBN 978-0-310-58871-9. str. 556.

⁷ NOLLAND, Jahn. *Word Biblical Commentary: Luke 1:1 - 9:20*. vol. 35A. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 978 s. ISBN 978-0-310-58855-9. str. 623.

Aj keď slovo "tajomstvo" v Kristových ústach má iný význam, než na aký sme zvyknutí v našej reči. Myslí tým, že Božia cesta spasenia je plán, ktorý Boh pripravil a ktorý by nikto nikdy nepoznal, keby ho Boh nezjavil. Zjavil ho vo svojom slove a nakoniec v plnosti skrze Krista a jeho apoštolov (viď Ef 3,1-13). Preto je to verejný tajomstvo. Predsa však tomu ľudia neporozumejú, pokiaľ im to Kristus skrze živé Božie slovo neodhalí v ich srdciach.

To neznamená, že niektorí ľudia sú automaticky a navždy zbavení možnosti spasenia pochopiť, o čom svedčí podobenstvo o rozsievачovi. Toto podobenstvo vysvetľuje, čo sa deje vo vnútri človeka, keď sa zvestuje Božie slovo so všetkou jeho živou mocou, aby dalo vzklíčiť viere a s vierou spaseniu a porozumeniu spaseniu.⁸

(Mt 4,4 SEkP) *On mu však odpovedal: Je napísané: Človek bude žiť nie len z chleba, ale z každého slova, ktoré vychádza z Božích úst.*

Ježišovo pokúšanie na púšti priamo nadväzuje na rozprávanie o krste (Mt 3,13-17), pri ktorom sa nebeský Otec verejne priznal k Ježišovi ako svojmu Synovi. A práve Ježišovo synovstvo je na začiatku štvrtej kapitoly podrobené skúške. "Vykazuje Syn tie vlastnosti, ktoré sú vyznávané v synovstve k Hospodinovi, ako napríklad vlastnosti požadované od Božieho syna Izraela, ako napr. dôvera, poslušnosť a vernosť?"⁹ Je pozoruhodné, ako to Matúš celé štruktúruje. Mt 2,13-23 máme zmienku o Ježišovom pobyte v Egypte, Mt 3,13-17 je Ježišov krst a u Mt 4,1-11 je Ježišovo pokúšanie na púšti (40 dní). To presne korešponduje s dejinami Izraela, keď bol v Egypte, potom prešiel krstom v trstinovom mori a napokon prechádzal skúškami na púšti (40 rokov). Ježiš na to dokonca upozorňuje tým, že cituje texty Písma, ktoré pochádzajú práve z kontextu Izraela na púšti. Zároveň všade tam, kde Izrael skúškam podľahol, Ježiš zvíťazil a tým napráva zlyhanie Božieho ľudu. To, že Duch Svätý viedol Ježiša na púšť, aby bol pokúšaný ukazuje na to, že "samotný Boh nikdy nepokúša, ale tu, rovnako ako v knihe Jób, používa satanské pokušenie pre svoje vlastné zvrchované zámery."¹⁰

Pozrime sa spolu len na prvú skúšku, ktorej súčasťou je práve pre nás zaujímavý štvrtý verš:

Prvá skúška je zameraná na základné ľudské telesné potreby. Marek sa o pokúšaní zmieňuje len jedným veršom, kde sa zdá, že Ježiš bol pokúšaný celých 40 dní (pozri Mk 1,13), viacej sa k tejto téme vyjadrujú Matúš a Lukáš, z ktorých popisu sa zdá, že všetky tri pokušenia mohli prebehnúť v jednom dni a to ku koncu Ježišovho pôstu. Zmienka, že Ježiš sa postil "štyridsať dní a štyridsať nocí" ukazuje, že sa Ježiš úplne zdržal jedla. Oproti tomu "pôst, ktorý nariaďoval kult, sa týkal iba dňa. Od východu slnka po jeho západ sa nejedlo ani nepilo. V noci naopak sa mohlo jesť."¹¹ Práve toto je čas (po 40 dňovej hladovke), keď diabol prichádza ku Kristovi. "Ak si Boží Syn..." Diabol tu akoby spochybňuje Ježišovo synovstvo.

⁸ GOODING, David. *Lukášovo evanjelium*. Praha: Návrat domů, 1994. 300 s. ISBN 80-85495-04-X. str. 115.

⁹ HAGNER, D. A. *Word Biblical Commentary: Matthew 1-13*. vol. 33A. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 914 s. ISBN 978-0-310-58840-5. str. 222.

¹⁰ MACARTHUR, John. *Nový zákon: Komentár verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2013. 1010 s. ISBN 978-80-875-87-08-9. str. 64.

¹¹ RIENECKER, Fritz. *Wuppertálska študijná Biblia: Evanjelium podľa Matúša*. Bratislava: Creativpress, 1992. 451 s. ISBN 80-7131-009-3. str. 59.

Avšak toto pokušenie je veľmi zákerné. Premeniť kamene na chlieb nie je porušením žiadneho z Božích prikázaní, predsa to však Ježiš nesmie urobiť. HAGNER poukazuje na skutočnosť, že by Ježiš týmto zázrakom išiel proti vôli svojho Otca. "Ježišova skúška je uvedomenie si, že pôst a hlad sú v tejto fáze vôľa Otca pre Syna."¹² Problém však môže byť aj iný. Ježiš nemôže použiť svoju Božskú moc nezávisle na Otcovi, tým by samého seba diskvalifikoval ako zástupnú obeť za človeka, pretože človek si vo vlastnom súžení nemôže pomôcť zázrakom.

Ježiš reaguje citáciou z Božieho slova (Dt 8,3b), Matúš tu použil doslovnú citáciu LXX (gréckeho prekladu Starej zmluvy). Je to z pasáže, kde je pripomenuté, ako Hospodin sýtil svoj ľud na púšti mannou. Ježiš tým hovorí dve veci. (1) Utišenie hladu nie je pre neho to najdôležitejšie. Nie je závislý od chleba, ale od svojho Otca. (2) Citovaním Tóry poukazuje, že SZ je autoritou aj pre neho.

Pondelok: Moc Božieho slova

(Heb 1,1-3 SEkP) ¹*Mnoho rás a rozličným spôsobom hovoril kedysi Boh otcom ústami prorokov.* ²*V týchto posledných dňoch prehovoril k nám v Synovi, ktorého ustanovil za dediča všetkého a cez ktorého stvoril aj svet.* ³*On je odblesk jeho slávy a obraz jeho podstaty a všetko udržuje svojím mocným slovom. Keď vykonal očistenie od hriechov, posadil sa po pravici Velebnosti na výsostiach.*

v. 1: Prvý verš nám dáva dve výpovede o viere. "Viera je podstatou toho v čo dúfame" - gr. "*estin de pistis elpizomenon hypostasis*."¹³ Slovo *hypostasis* je odvodené od slovesa *hyfistémi*, čo znamená v pasívnom tvare "byť postavený pod".¹⁴ "Tento termín bol pôvodne používaný v medicínskej alebo v inej vedeckej literatúre ako 'sediment', alebo ako '(fyzická) substancia'.¹⁵ Usadenina je tvorená dlhodobejšie. Čím dlhšie, tým je silnejšia. Viera je teda Bohom budovaný základ, na ktorom spočíva naše "nádejanie sa" (gr. *elpizó*). Táto "usadenina" je tvorená mnohými predkami - biblickými postavami - "hrdinami viery" na ktorých skúsenostiach môžeme budovať tie vlastné.

Ďalej viera je "zdôvodnením toho, čo nevidíme" - gr. "pragmatón elegchos ú blepomenón"¹⁶. Grécky výraz "*pragma*" je odvodený od slovesa "*prassó*" - "dosiahnuť"¹⁷. Slovo "*pragma*" je mnohovýznamové a znamená "skutok, skutočnosť, prípad, moc, právny proces, súd..."¹⁸ Vieru je teda v tomto prípade možné charakterizovať ako dokazujúcim skutkom toho čo nevidíme. Dosiahnutie neviditeľného, toho v čo ešte len dúfame. Inak

¹² HAGNER, D. A. Word Biblical Commentary: *Matthew 1-13*. str. 227.

¹³ NESTLE-ALAND. Řecko Český Nový zákon: *Slovník novozákonní řečtiny*. Praha: Česká biblická společnost, 2011. 1758 s. ISBN 978-80-87287-38-5. str. 1219.

¹⁴ SILVA, Moisés. *New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis*, vol. 4. 2. vyd. Grand Rapids: Zondervan, 2014. 748 s. ISBN 978-0-310-27619-7. str. 571.

¹⁵ SILVA, Moisés. *New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis*. str. 571.

¹⁶ NESTLE-ALAND. Řecko Český Nový zákon: *Slovník novozákonní řečtiny*. str. 1219.

¹⁷ SILVA, Moisés. *New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis*. str. 119.

¹⁸ PANCZOVÁ, Helena. Grécko-slovenský slovník: *Od Homéra po kresťanských autorov*. Bratislava: Lingea, 2012. 1327 s. ISBN 978-80-8145-021-1. str. 1030.

povedané, "viera teraz oslavuje realitu budúcich požehnaní, ktoré tvoria objektívny obsah nádeje."¹⁹

v. 2: Ako sme už vyššie spomenuli, naša viera nie je budovaná iba našou subjektívnou skúsenosťou, ale skúsenosťou mnohých veriacich, ktorí svojou vierou zviditeľňovali neviditeľné.

v. 3: "Logické spojenie tohto tvrdenia, nie je s činmi svedkov, ale s v. 1, pretože ide o vyhlásenie o viere samej. Rozpoznanie neviditeľnej Božej tvorivej činnosti za viditeľným vesmírom je príkladom schopnosti viery demonštrovať realitu toho, čo nemožno vnímať zmyslovým vnímaním, ktoré sa oslavuje ako podstata viery vo verši 1b."²⁰ Pre tieto všetky okolnosti je viera niečo, čo je človeku dané. Je to dar. Viera nehovorí o kvalite človeka, ktorý verí, ale o kvalite jeho vzťahu s Bohom, ktorý umožňuje veriť. Viera ide nad rámec našej racionality, aj nad rámec našej emocionality. Príkladom je situácia židovských mládencov z Dan 3. Racionálne uvažovanie hovorí o tom, že je treba sa pokloniť soche, inak príde smrť. Pohľad na rozpálenú pec vzbudzuje emócie, ktoré hovoria o tom, že ak neposlúchnu kráľov rozkaz skončia zle. Ale ich viera ide nad toto všetko, vierou vidia veci, ktoré ešte nie sú viditeľné. A to nie záchranu z pece, tá môže prísť, ale nemusí. Oni vierou hľadajú za horizont tohto života. Hľadajú na svojho Boha ako na konečného sudcu.

(Heb 4,12 SEkP) *Ved' Božie slovo je živé a účinné, ostrejšie ako akýkoľvek dvojsečný meč. Preniká až po oddelenie duše od ducha a kĺbov od špiku a rozsudzuje túžby a úmysly srdca.*

V kontexte je tu pod "Božím slovom" myslená konkrétna časť Biblie, "najmä Ž 95,7b-11"²¹, kde je ľud varovaný pred zatvrdzovaním si srdca, ako sa to stalo v Meribe a v Masse. Massa a Meriba znamená "pokušenie a zvada" (vid' Ex 17,1-7). Izraeliti tu trpeli smädом a reptali proti Bohu: "Je medzi nami Hospodín alebo nie?" (Ex 17,7). Ž 95 vysvetľuje túto udalosť. "Kde ma vaši otcovia pokúšali a skúšali, hoci videli moje činy." (Ž 95,9) Izraeliti mali množstvo dôkazov o tom, že ich vedie Boh, no začali spochybňovať ako Boha, tak aj Mojžiša, prostredníctvom ktorého k nim Boh hovoril. Žalm 95 končí Hospodinovým výrokom: "Nevojdú do môjho pokoja!" (Ž 95,11b) Práve Žalm 95,11 Pavol cituje v Heb 4,3b.5. Zatvrdiť svoje srdce v Heb 4 znamená imunizovať sa voči Božiemu slovu.

Pritom Božie slovo je živé a účinné (efektívne), to znamená, že byť voči nemu necitlivý, vyžaduje z našej strany námahu. Jednoducho povedané, nie je ľahké nebyť zasiahnutý Božím slovom, ak sa mu vystavujeme. Božie slovo odhaľuje našu nahotu. Nasledujúci verš (Heb 4,13) hovorí, že: "nieto tvora, čo by bol preň neviditeľný". Božie slovo nás demaskuje pred nami samými. Božie slovo je prirovnané k dvojsečnému meču (*machaira*). "Božie slovo predstavuje súd, ktorý je hrozivejší a ostrejší než akýkoľvek dvojsečný meč, pretože odhaľuje zámery srdca a robí človeka bezbranným pred Božím

¹⁹ LANE, W. L. Word Biblical Commentary: *Hebrews 1-8*. vol. 47A, Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 739 s. ISBN 978-0-310-58595-4. str. 292.

²⁰ LANE, W. L. Word Biblical Commentary: *Hebrews 1-8*. str. 294.

²¹ tamtiež, str. 407.

skúmaným pohľadom... Opis Božieho slova ako "živé a efektívne" znamená, že je performatívne; má moc uskutočňovať svoje vlastné výroky."²²

Oddelenie duše od ducha je vlastne popisom obráteného stvorenia (tj. smrti), keď Boh vdýchol do nozdier človeka dych života a človek sa stal živou dušou (vid' Gn 2,7 Roh). Čítanie Božieho slova má teda moc usmrtiť, ale zároveň aj dať život. To je niečo čo nazývame pojmom "znovuzrodenie". Aby sa človek mohol stať novým stvorením, musí najskôr zomrieť predchádzajúcemu spôsobu života, ktorý viedol v nezávislosti na Bohu (teda bez Boha).

(Ž 33,6.9 SEkP) *6*Hospodinovým slovom boli utvorené nebesia a dychom jeho úst všetky ich zástupy. ... *9*lebo povedal - a stalo sa, rozkázal - a povstal svet.

Ž 33 patrí medzi "hymnické chválospevy"²³ a časť, ktorú máme vo veršoch 4-9 je zameraná na oslavu Hospodinovho slova. Tieto dva verše popisujú, že Boh tvoril slovom a dychom. Pod pojmom "dych" hebrejský text uvádza slovo *ruach*, čo sa dá preložiť ako "dych, duch, vietor"²⁴. Pod pojmom "slovo" je v hebrejčine *davar*, ktoré znamená "slovo, dej, vec"²⁵. Tento trojitý význam nám ponúka viacej svetla na to, ako Hebreji chápali význam slova, ktoré pochádza od Hospodina. Keď Hospodin vyriekne "slovo", začne sa "diať" a uskutoční sa v konkrétnu "vec". Môžeme teda povedať, že Božie slovo sa "stáva". Tu sa "slovo" vyskytuje v spojitosti s "duchom", podobne ako pri stvorení v Gn 1. Preto môžeme povedať, "že Boh tvorí vždy spojením slova a Ducha"²⁶.

Ak si pozrieme celú pasáž Ž 33, ktorá sa týka "slova" (tj. vv. 4-9), potom si môžeme všimnúť dva teologické pohľady na Hospodinove slovo: "(a) Hospodin hovorí pravdu, takže sa môžeme spoľahnúť na božské zaslúbenia. (b) Hospodin prikazuje vesmíru, takže nikto nemôže brániť božskej vôli."²⁷

Utorok: Úžitok zo štúdia Božieho slova

(2Tim 3,14-17 SEkP) *14*Ty však zostaň v tom, čomu si sa naučil a čo ti je zverené, ved' vieš, od koho si sa to naučil, *15*a pretože od detstva poznáš sväté Písma, ktoré ti môžu dať múdrosť na spásu, a to vierou v Ježiša Krista. *16*Celé Písmo je Bohom vnuknuté a užitočné na učenie, karhanie, nápravu a výchovu v spravodlivosti, *17*aby Boží človek bol dokonalý a pripravený na každé dobré dielo.

CASD patrí k cirkvám, ktoré veria v myšlienkovú inšpiráciu Písma, nie vo verbálnu. Anglikánsky teológ k tomu poznamenáva:

²² tamtiež, str. 408.

²³ CRAIGIE, P. C. TATE, Marvin. Word Biblical Commentary: *Psalms 1-50*. vol. 19. 2. vyd. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 717 s. ISBN 978-0-310-58839-9. str. 369.

²⁴ PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. str. 152.

²⁵ tamtiež, str. 37.

²⁶ DRÁPAL, Dan. *Úvahy nad žalmů: 1. kniha žalmů*. Praha: Návrat domů, 2008. 215 s. ISBN 978-80-7255-181-1. str. 168.

²⁷ AMES, F. R. "דבר" in: VANGEMEREN, W. A. (ed.). *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*. vol. 1. Grand Rapids: Zondervan, 1996. 1207 s. ISBN 978-0-310-49973-2. str. 914.

Niektorí kresťania si predstavujú, že keď ľudia hovoria o tom, že Biblia je „inšpirovaná“, tak majú na mysli: že Jeremiáš, Pavol a ďalší fungovali ako Boží písací stroj alebo diktafón. To nemôže byť správne. Samotní títo dvaja spisovatelia, poskytujú veľa dôkazov o tom, že ich vlastné osobnosti, povolania, zápasy a číre individuálne okolnosti hlboko ovplyvnili spôsob, akým videli a hovorili.²⁸

Myšlienková inšpirácia neznižuje dôveryhodnosť Písma, ale prirodzene počíta s ľudským faktorom. Boh napríklad ponecháva ľuďom niektoré ich predstavy, ktoré boli v tej dobe rozšírené (napr. plochá zem, Taršiš ako koniec sveta a pod.), ale ktoré zároveň neboli v príkrom rozpore s hlavným poslanstvom Písma. Preto Bibliu nepoužívame ako učebnicu astronómie, geografie, dokonca ani ako učebnicu histórie, ale ako Božie zjavenie svetových dejín spásy. Slovo "inšpirovaný" gr. *theopneustos* je doslova "Bohom vdýchnutý"²⁹ to nám pripomína akt stvorenia človeka (Gn 2,7). Písmo, ktoré je "Bohom vdýchnuté" teda prináša život, oživuje. To je popísané štyrmi oblasťami užitočnosti Písma:

- (1) *Prós didaskalian* - na poučanie. Výraz sa už spomenul v 2Tim 3,10 a označuje pravé, zdravé učenie...
- (2) *Prós elegmón* - na usvedčovanie... V preklade Starého zákona do gréčtiny označuje pokarhanie, ktoré slúži k tomu, aby sa človek vrátil na správnu cestu (Lv 19,17; Sir 21,7; 2Krľ 19,3).
- (3) *Prós epanórtosin* - na nápravu... od pokarhania je ďalším krokom poskytnutie podpory pre morálnu nápravu človeka.
- (4) *Prós paidéian* - na výchovu. Výraz často označuje rodičovskú výchovu detí, ktorá v sebe obsahuje poslušnosť a sebaovládanie...³⁰

Pavol toto písal Timoteovi, keď mal pôsobiť (Timoteus) v zbore v Efeze. Poučanie, usvedčovanie, náprava a výchova. "Pretože je to Božie slovo, je preto prospešné pre Timoteovu službu v Efeze, pretože môže trénovať Timotea, aby sa stal Božím mužom, pripraveným na každé dobré dielo."³¹ "Dokonalosť" v 17. verši treba chápať v zmysle kompletnosti (gr. *artios*) alebo ešte lepšie "pripravenosti". Božím Duchom inšpirované slovo robí človeka pripraveným k službe. "Timoteus a všetci kresťania môžu v Písme nájsť všetko potrebné na vykonanie dobrých skutkov."³²

Okrem toho Pavol svoje vlastné učenie Timoteovi podáva ako autoritatívne (v. 14). To, čo sa od Pavla naučil je "garancia správnej nauky"³³. Môžeme tu vidieť akési dva stupne odovzdania: "(1) Mantháno - naučiť sa. Sloveso kladie dôraz na poznanie, ktoré človek

²⁸ WRIGHT, N. T. Paul for Everyone: *The Pastoral Letters*. 2. vyd. Louisville: WJK, 2004. (Kindle edition). 182 s. ISBN 978-0-664-22794-4. str. 120.

²⁹ PANCZOVÁ, Helena. Grécko-slovenský slovník: *Od Homéra po kresťanských autorov*. str. 611.

³⁰ TRSTENSKÝ, František. Pavlove pastorálne listy: *Exegeticko-teologická analýza*. Ružomberok: Katolícke biblické dielo, 2015. 272 s. ISBN 978-80-89120-44-4. str. 234.

³¹ MOUNCE, W. D. Word Biblical Commentary: *Pastoral Epistles*. vol. 46. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub editions). 1197 s. ISBN 978-0-310-58600-5. str. 962.

³² MOUNCE, W. D. Word Biblical Commentary: *Pastoral Epistles*. str. 969.

³³ TRSTENSKÝ, František. Pavlove pastorálne listy: *Exegeticko-teologická analýza*. str. 230.

získava. (2) Pistóomaj - zverit'.³⁴ Toto druhé sloveso je v pasívnom tvare tj. "bolo zverené". "Zdôrazňuje sa tu rozmer prijatia pravdy od niekoho iného."³⁵ Pre nás dnes je učenie apoštola Pavla už súčasťou kánonu Nového zákona, avšak v Timoteových dobách NZ ešte ako taký neexistoval, preto v 15. verši ho ďalej Pavol odkazuje k "svätým Písmam", čo je vlastne dnešný Starý zákon. Starý zákon dáva múdrosť na spásu, ale až s Novým zákonom je plne pochopiteľný.

(J 17,14-17 SEkP) ***¹⁴Dal som im tvoje slovo a svet ich znenávidel, pretože nie sú zo sveta, ako ani ja nie som zo sveta. ¹⁵Neprosím, aby si ich vzal zo sveta, ale aby si ich ochránil pred zlým. ¹⁶Nie sú zo sveta, ako ani ja nie som zo sveta. ¹⁷Posväť ich v pravde; tvoje slovo je pravda!***

Ján 17 je záverečnou kapitolou Ježišovej veľkej rozlúčkovej reči (kapitoly 14-17). A nie je neobvyklé, že takéto rozlúčkové reči boli v staroveku ukončené práve modlitbou. Podobne je koncipovaná aj kniha Deuteronomium, kde máme na jej konci Mojžišovu pieseň. Vo všeobecnosti býva táto Ježišova modlitba nazývaná ako "veľkňazská modlitba". Presnejšie by sa však o nej malo hovoriť ako o "modlitbe zasvätenia"³⁶. Jedná sa tu o "zasvätenie Ježiša k smrti a jeho učeníkov k misii"³⁷.

Čo to znamená, že učeníci nie sú zo sveta? Pod pojmom "svet" tu nie je myslená planéta zem, ale prostredie, kde panuje hriech (alebo zlý vid' v. 15). Učeníci nie sú doma tam, kde vládne zlo, ale ich domov je tam, kde vládne Boh, podobne ako u Krista. Kristus jasne v modlitbe hovorí, že nechce, aby sa pred zlým chránili útekem zo sveta. Ani pustovnícky život v jaskyni človeka nechráni pred hriešnymi myšlienkami, útek a izolácia nie je riešenie. Nemáme sa strániť sveta, naopak Kristus nás posielal do celého sveta (Mt 28,19), On prosí, aby nás Otec "ochránil pred zlým". Pod pojmom "zlý" tu môže byť myslený hriech vo všeobecnosti, alebo o "Satana, ktorý používa svoj ničomný systém proti veriacim"³⁸.

"Posväť ich v pravde" je tu použitý výraz, ktorý je "v SZ predovšetkým posvätenie človeka alebo zvierat'a službe Bohu. Posväť ich v pravde teda znamená oddelenie od svetských ciest k Bohu a život v zhode s Kristovým zjavením a venovanie sa Jeho službe."³⁹ Pod pojmom "pravda" tu nemôžeme vnímať "dogmatické pravdy", dogma už nie je Božie slovo, ale len jeho interpretácia. Pravda je Kristus sám, alebo to, čím Boh oslovuje jednotlivca prostredníctvom Ducha Svätého, pri čítaní Biblie. Duch Svätý je ten, kto nám sprístupňuje pravdu obsiahnutú v Biblii.

³⁴ tamtiež, str. 230.

³⁵ tamtiež, str. 230.

³⁶ BEASLEY-MURRAY, G. R. Word Biblical Commentary: *John*. vol. 36. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 811 s. ISBN 978-0-310-58846-7. str. 559.

³⁷ BEASLEY-MURRAY, G. R. Word Biblical Commentary: *John*. str. 559.

³⁸ MACARTHUR, John. Nový zákon: *Komentár verš po verši*. str. 350.

³⁹ BEASLEY-MURRAY, G. R. Word Biblical Commentary: *John*. str. 566.

Streda: Život podľa Božieho slova

(1J 1,7-9 SEkP) ⁷*Ale ak chodíme vo svetle, ako on je vo svetle, máme spoločenstvo medzi sebou a krv Ježiša, jeho Syna, nás očisťuje od každého hriechu.* ⁸*Ak hovoríme, že sme bez hriechu, klameme sami seba a nieto v nás pravdy.* ⁹*Ale ak vyznávame svoje hriechy, on je verný a spravodlivý: Odpustí nám hriechy a očistí nás od každej nepravosti.*

V tejto časti Jánovho listu, autor kladie dôraz na *koinónia*, tj. "spoločenstvo" ale aj "blízky vzťah, jednota, vzájomné puto, družnosť"⁴⁰. Chodiť vo svetle teda nie je "len" o vzťahu veriaceho človeka s Bohom. Zámerom tohto textu je, "aby jeho čitatelia mohli mať spoločenstvo so sebou a svojimi bratmi; pomocou zámena 'my', ktoré zahŕňa rečníka a zhromaždenie, alebo pisateľa a čitateľov, hovorí, že chôdza vo svetle nás privádza do vzájomného spoločenstva, tj. s celým spoločenstvom Božieho ľudu."⁴¹ Právě spoločenstvo s Bohom predpokladá aj spoločenstvo s inými kresťanmi. Ján tu nenecháva priestor na akési individuálne kresťanstvo bez spoločenstva. Žiť vo svetle ďalej znamená, byť si vedomý svojej hriešnosti. Avšak skutočnosť, že sme si vedomí svojho hriechu "nebráni nášmu spoločenstvu s Bohom, pretože sám Boh nás zbavuje hriechu."⁴²

Na to už nadväzujú verše 8 a 9, kde Ján hovorí o tých, ktorí popierajú svoju hriešnosť. Títo ľudia žijú v sebaklame a Boh im nemôže odpustiť hriechy, ak ich nevyznajú. "Ak si však nepripustíme náš hriech, zostane neospravedlnený a neodpustený a preto v nás pravda nie je."⁴³ Samozrejme, že odpustenie nedostaneme len tým, že si pripustíme vlastnú hriešnosť, hriechy treba "položiť pred Boha a hľadať odpustenie"⁴⁴. A v Kristovej krvi, ktorú za nás preliat ako obeť zmierenia si môžeme byť istí, že nám odpustí.

(Fil 4,13.19 SEkP) ¹³*Všetko môžem v Kristovi, ktorý ma posilňuje.* ¹⁹*Môj Boh vám dá všetko, čo potrebujete podľa svojho bohatstva v sláve skrze Krista Ježiša.*

Záverom listu Filipským kresťanom Pavol ďakuje za ich dary. Pavol neodmieta dary pre pracovníkov v Kristovej službe, sám sa však rozhodol byť sebestačný. Preto aj trinásty verš treba chápať v tomto kontexte. Pavol tu nehovorí o akomsi triumfalizme, či dokonca libertinizme, že si môže robiť čo chce. Nie. "Všetko môžem" tu znamená "mám moc čeliť všetkým životným podmienkam, poníženiu alebo povýšeniu, dostatku jedla či nedostatku, bohatstvu alebo chudobe, ako aj všetkým ďalším vonkajším okolnostiam. Mám prostriedky na to, aby som ich zvládol. Som silný čeliť im. Dokážem zvíťaziť a byť absolútnym majstrom všetkých nepokojov života."⁴⁵ Samozrejme toto nie je Pavlova sebestačnosť, ale jeho uvedomenie si Kristovej starostlivosti. Pavol nie je závislý od žiadneho človeka, iba od

⁴⁰ PANCZOVÁ, Helena. Grécko-slovenský slovník: *Od Homéra po kresťanských autorov*. str. 727.

⁴¹ MARSHALL, I. H. New International Commentary on the New Testament: *The Epistles of John*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1978. 428 s. eISBN 978-1-4674-2232-1. str. 136.

⁴² MARSHALL, I. H. New International Commentary on the New Testament: *The Epistles of John*. str. 137.

⁴³ tamtiež, str. 137.

⁴⁴ tamtiež, str. 138.

⁴⁵ HAWTHORNE, G. F. MARTIN, R. P. Word Biblical Commentary: *Philippians*. vol. 43. rev. ed. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 547 s. ISBN 978-0-310-58832-0. str. 433.

Božích darov a požehnaní. Pavol tu teda hovorí o paradoxu, že jeho nezávislosť spočíva v závislosti na Kristovi.

V takomto kontexte (naplnenia hmotných potrieb) treba vnímať aj 19. verš. "Pavol má na mysli presne tie ... konkrétne súčasné materiálne potreby, ktoré teraz môžu uspokojiť len materiálne zdroje."⁴⁶ Pojem "v sláve" nehovorí o naplnení potrieb až v božom kráľovstve, jedná sa tu skôr o kvalitu naplnenia potrieb podľa rozsahu Božej slávy a jeho bohatstva. Nakoniec toto je Pavlova modlitba za filipských veriacich. Pavol vie, že Boh naplňa ich potreby podľa svojej vôle. Samotný dar, ktorý títo veriaci dali Pavlovi bol prejavom Božej milosrdnej starostlivosti o svojho služobníka a rovnakú starostlivosť má o každé svoje dieťa.

Štvrtok: Zvestovanie slova

(Iz 50,4 SEkP) *Pán, Hospodin mi dal jazyk učeníkov, aby som vedel unaveného posilniť slovom. Ráno čo ráno mi prebúdzá ucho, aby som počúval ako učenici.*

Tento text je súčasťou tzv. tretej ebedskej piesne (od *ebed YHWH* - "Hospodinov služobník). Služobník sa tu zameriava na dar jazyka, ktorý dostal od Hospodina. "Dar jazyka Izaiášovi a hovorenie novými jazykmi o Turícach sú zhodné javy. Služobník od Hospodina prijal slová (doslova Boh v ňom prebudil slovo), ktorým je schopný podopierať zomdlených a vypovedať o Božom jednaní vo svojom živote."⁴⁷ Slovo, ktoré prekladáme ako "unavený" však môže mať u Izaiáša ešte ďalší rozmer. "V 44,12 sa slovo používa na opis modloslužieb."⁴⁸ Modloslužba okrem únavy a nakoniec aj smrti, neprináša nič. Naopak Božie slovo posilňuje zomdleného. Služba Hospodinovi dodáva silu a život.

Okrem toho, že Hospodin je darcom jazyka, tak aj "prebúdzá uši". "Ucho ako orgán počutia je vo vzťahu s Bohom tým najdôležitejším. To vyplýva z toho,... že viera je z počutia (Rim 10,17)."⁴⁹ To vypovedá o tom, že stať sa Hospodinovým učeníkom znamená uzdravenie z hluchonemosti. Táto hluchonemosť je však vo vzťahu k Hospodinovi, to znamená, že ako Jeho učenici sme po Hospodinovom zásahu schopní počuť Boží hlas a dokonca sme schopní druhým hovoriť o Hospodinovi.

(Kaz 3,1 SEkP) *Všetko má určenú chvíľu a každá záležitosť pod nebom má vhodný čas*

Kaz 3,1 je úvodným veršom básne (vv. 1-9), ktorá stavia do protikladu rôzne ľudské skúsenosti v čase, ktorý určuje Boh. "Zdá sa, že význam básne ako samostatnej jednotky spočíva v tom, že radosti a smútok života pochádzajú z konštruktívnych / deštruktívnych akcií a zo separácií a zväzkov spôsobených láskou a nenávisťou, sú určené Bohom a sú mimo ľudskej kontroly."⁵⁰ Tento text teda hovorí niečo o ľudských limitoch. Iba Boh je vládcom času. Nemôžeme rozhodnúť kedy sa narodíme, ani ako dlho budeme žiť. Grécke myslenie čas

⁴⁶ HAWTHORNE, G. F. MARTIN, R. P. Word Biblical Commentary: *Philippians*. str. 442.

⁴⁷ BENEŠ, Jiří. Ozvěny Izajášova volání: *Slova Izajášova prorockví pro každodenní zamyšlení*. Praha: Návrat domů, 2012. 431 s. ISBN 978-80-7255-280-1. str. 231.

⁴⁸ WATTS, J. D. W. Word Biblical Commentary: *Isaiah 34-66*. str. 393.

⁴⁹ BENEŠ, Jiří. Ozvěny Izajášova volání: *Slova Izajášova prorockví pro každodenní zamyšlení*. str. 235.

⁵⁰ MURPHY, R. E. Word Biblical Commentary: *Ecclesiastes*. vol. 23A. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 415 s. ISBN 978-0-310-58867-2. str. 169.

spája so smrťou. Podobne aj existencializmus M. Heideggera popisuje čas ako bytie k smrti.⁵¹ Avšak v biblickom myslení je čas spojený so životom a je chápaný ako Boží dar. "Životné udalosti sú pozitívne aj negatívne. Život sa odohráva v napätí so smrťou. Vo vnútri obmedzených hraníc, ktoré sú nám vymerané, prijímame Boží dar, ktorý so sebou prináša dvojité napätie medzi životom a smrťou, medzi časom a večnosťou."⁵² Avšak toto nie je možné chápať v zmysle determinizmu, ktorý človeka ponizuje na akéhosi "otroka slepého osudu, ktorý ho riadi bez ohľadu na jeho slobodu. Skutočným obsahom výroku je myšlienka, že každá udalosť v živote je Božím darom."⁵³

(2Tim 4,2 SEkP) ***Hlásaj slovo, naliehaj v priaznivý i nepriaznivý čas, presviedčaj, karhaj, povzbudzuj so všetkou trpezlivosťou a poučením.***

"Pavol tu znova opakuje svoju tému, že Písmo a evanjelium majú ústrednú úlohu v Timotejovej službe."⁵⁴ Tento verš je vyslovene naliehaním na Timoteja. "So zaprisahaním sa apoštol obracia na svojho spolupracovníka a pred Bohom a Kristom Ježišom ho zaväzuje. Pán príde súdiť živých aj mŕtvych. Pred ním sa bude zodpovedať aj Timotej... Ide o slovo Božie, o slovo pravdy, viery a dobrej náuky. Musí sa ho zastávať pri každej príležitosti..."⁵⁵ Timotej bude vystavený herézam, ktoré sa v tej dobe rozširovali v Efeze, preto musí stáť pevne na Božom slove a na evanjeliu, ktoré prijal od Pavla. Je tu až päť imperatívov "hlásaj! naliehaj! presviedčaj! karhaj! povzbudzuj!", avšak koniec verša toto naliehanie usmerňuje v tom zmysle, že to nemá robiť v akomsi emocionálnom výbuchu, ale "so všetkou trpezlivosťou a poučením". To znamená, že jeho horlivosť má byť vedená láskou a nie nenávisťou. Má si pri naprávaní zblúdilých bratov počínať s trpezlivosťou, aby dosiahli poučenia.

Použité zdroje a literatúra

ALLEN, L. C. Word Biblical Commentary: *Psalms 101-150*. vol. 21. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 663 s. ISBN 978-0-310-58844-3.

BEASLEY-MURRAY, G. R. Word Biblical Commentary: *John*. vol. 36. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 811 s. ISBN 978-0-310-58846-7.

BENEŠ, Jiří. Ozvěny Izajášova volání: *Slova Izajášova prorockví pro každodenní zamyšlení*. Praha: Návrat domů, 2012. 431 s. ISBN 978-80-7255-280-1.

Biblia Hebraica Stuttgartensia. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997. ISBN 978-3-438-05222-3.

⁵¹ HEIDEGGER, Martin. *Bytí a čas*. Praha: OIKOYMENH, 1996. 477 s. ISBN 80-86-005-12-7.

⁵² DOUKHAN, J. B. Kazatel: *Marnost nad marnost*. Praha: Advent-Orion, 2017. 119 s. ISBN 978-80-7172-689-0. str. 34.

⁵³ DOUKHAN, J. B. Kazatel: *Marnost nad marnost*. str. 35.

⁵⁴ MOUNCE, W. D. Word Biblical Commentary: *Pastoral Epistles*. str. 971.

⁵⁵ BORSE, Udo. Malý stuttgartský komentář: *První a druhý list Timotejovi, List Titovi*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2000. 122 s. ISBN 80-7192-431-8. str. 86.

Biblia: Slovenský ekumenický preklad. 5. Vyd. (3. opravené vyd.) Banská Bystrica: Slovenská biblická spoločnosť, 2015. ISBN 978-80-85486-97-1.

BORSE, Udo. *Malý stuttgartský komentár: První a druhý list Timotejovi, List Titovi*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2000. 122 s. ISBN 80-7192-431-8.

CRAIGIE, P. C. TATE, Marvin. *Word Biblical Commentary: Psalms 1-50*. vol. 19. 2. vyd. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 717 s. ISBN 978-0-310-58839-9.

CRAIGIE, P. C. *Word Biblical Commentary: Jeremiah 1-25*. vol. 26. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 650 s. ISBN 978-0-310-58871-9.

DOUKHAN, J. B. *Kazatel: Marnost nad marnost*. Praha: Advent-Orion, 2017. 119 s. ISBN 978-80-7172-689-0.

DRÁPAL, Dan. *Úvahy nad žalmy: I. kniha žalmů*. Praha: Návrat domů, 2008. 215 s. ISBN 978-80-7255-181-1.

GOODING, David. *Lukášovo evangelium*. Praha: Návrat domů, 1994. 300 s. ISBN 80-85495-04-X.

HAGNER, D. A. *Word Biblical Commentary: Matthew 1-13*. vol. 33A. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 914 s. ISBN 978-0-310-58840-5.

HAWTHORNE, G. F. MARTIN, R. P. *Word Biblical Commentary: Philippians*. vol. 43. rev. ed. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 547 s. ISBN 978-0-310-58832-0.

HEIDEGGER, Martin. *Bytí a čas*. Praha: OIKOYMENH, 1996. 477 s. ISBN 80-86-005-12-7.

LANE, W. L. *Word Biblical Commentary: Hebrews 1-8*. vol. 47A, Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 739 s. ISBN 978-0-310-58595-4.

MACARTHUR, John. *Nový zákon: Komentář verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2013. 1010 s. ISBN 978-80-875-87-08-9.

MACARTHUR, John. *Starý zákon: Komentář verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2015. 1153 s. ISBN 978-80-87587-17-1.

MARSHALL, I. H. *New International Commentary on the New Testament: The Epistles of John*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1978. 428 s. eISBN 978-1-4674-2232-1.

MOUNCE, W. D. *Word Biblical Commentary: Pastoral Epistles*. vol. 46. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub editions). 1197 s. ISBN 978-0-310-58600-5.

MURPHY, R. E. *Word Biblical Commentary: Ecclesiastes*. vol. 23A. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 415 s. ISBN 978-0-310-58867-2.

NESTLE-ALAND. *Řecko Český Nový zákon: Slovník novozákonní řečtiny*. Praha: Česká biblická společnost, 2011. 1758 s. ISBN 978-80-87287-38-5.

NOLLAND, Jahn. *Word Biblical Commentary: Luke 1:1 - 9:20*. vol. 35A. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 978 s. ISBN 978-0-310-58855-9.

- PANCZOVÁ, Helena. Grécko-slovenský slovník: *Od Homéra po kresťanských autorov*. Bratislava: Lingea, 2012. 1327 s. ISBN 978-80-8145-021-1.
- PÍPAL, Blahoslav. Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu. 4. vyd. Praha: KALICH, 2006. 188 s. ISBN 80-7017-029-8.
- RIENECKER, Fritz. Wuppertálska študijná Biblia: *Evanjelium podľa Matúša*. Bratislava: Creativpress, 1992. 451 s. ISBN 80-7131-009-3.
- SILVA, Moisés. *New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis*, vol. 4. 2. vyd. Grand Rapids: Zondervan, 2014. 748 s. ISBN 978-0-310-27619-7.
- TRSTENSKÝ, František. Pavlove pastorálne listy: *Exegeticko-teologická analýza*. Ružomberok: Katolícke biblické dielo, 2015. 272 s. ISBN 978-80-89120-44-4.
- VANGEMEREN, W. A. (ed.). *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*. vol. 1. Grand Rapids: Zondervan, 1996. 1207 s. ISBN 978-0-310-49973-2.
- WATTS, J. D. W. Word Biblical Commentary: *Isaiah 34-66*. vol. 25. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 720 s. ISBN 978-0-310-58852-8.
- WRIGHT, N. T. Paul for Everyone: *The Pastoral Letters*. 2. vyd. Louisville: WJK, 2004. (Kindle edition). 182 s. ISBN 978-0-664-22794-4.